

Rinse Jan Dorama – fabrikant van Fries, Gouds en Bergs aardewerk I

Een aardewerkfabriek in Leeuwarden 1856-1922

ADRI VAN DER MEULEN EN PAUL SMEELE

In deze bijdrage wordt een Leeuwarder pottenbakkerij en de produkten die er gemaakt werden beschreven, die in de jaren 1882-1922 goed was voor ca. een derde van de totale Friese aardewerkproduktie.

Inleiding

Dank zij het werk van pioniers als J. de Kleyn is de belangstelling voor en de kennis van oud gebruiks-aardewerk toegenomen¹. Toch komt ieder die zich verdiept in het handgedraaide bruine, groene of gele loodglazuuraardewerk al snel voor raadsels – en voor verrassingen te staan. Wie zich concentreert op materiaal uit de negentiende eeuw en de eerste decennia van de twintigste eeuw heeft het daarbij niet gemakkelijker dan bij het bestuderen van ouder aardewerk. De afstand in de tijd is korter – wat de kans op schriftelijke en mondelinge bronnen en op het bewaard blijven van deze zo breekbare waar vergroot. Daar staat tegenover dat de steun van de archeologie – die zoveel bijdraagt aan de kennis van het oude aardewerk – nagenoeg ontbreekt, en dat het nieuwere materiaal nog door te weinig musea en particulieren werkelijk systematisch wordt verzameld.

Door het veelal ontbreken van merken en doordat modellen wijd verbreid en gedurende lange tijd in gebruik waren is het niet eenvoudig dat wat ons rest van de enorme produktie van gebruiks-aardewerk in het verleden goed te dateren en aan een be-

R. J. DORAMA,
Leeuwarden.

Fabrieken van:

**Friesch-, Goudsch-, Bergsch-
Aardewerk, Bloempotten enz.
(Zie expositie.)**

Handel in:

**Porcelein, Glas-, Maastrichtsch-
en Buitenlandsch Aardewerk. :
Sterk concurrerende prijzen.**

Afb. 1. Advertentie van Dorama in de 'Officieele Catalogus der Tentoonstelling te Leeuwarden', een nijverheidstentoonstelling die in juli-augustus 1906 te Leeuwarden werd gehouden.

paald produktiecentrum te koppelen. Het is de moeite waard toch extra aandacht te besteden aan dat geringe deel van de late aardewerkproduktie dat wel gemerkt is. Dat voert ons meteen naar de produkten van Bergen op Zoom. Die zijn gemerkt met het bekende ronde of ovale merk, en hoewel dat slechts een globale datering mogelijk maakt en geen koppeling aan bepaalde bedrijven is de herkenbaarheid van het Bergse aardewerk daardoor meteen veel groter dan dat van andere produktiecentra. Er is ook relatief veel over gepubliceerd². De Bergse merken zijn lang in gebruik geweest: van kort voor 1800 tot zo'n 50 jaar geleden. Het aardewerk werd over heel Nederland verspreid, ook naar gebieden met een

sterke eigen produktie, zoals Friesland.

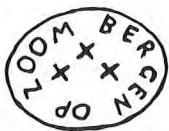
Merken op aardewerk worden meteen geassocieerd met Bergen op Zoom omdat het leeuwedeel van de gemerkte stukken nu eenmaal het ronde of ovale Bergse keur vertoont. Maar er zijn tal van andere merken gebruikt: in, en vooral buiten Bergen op Zoom. Omdat ze niet erg frequent worden aangetroffen zijn ze nog onvoldoende in kaart gebracht; we hebben slechts van enkele van die merken de herkomst kunnen vaststellen. Ze zijn globaal in twee categorieën te verdelen: de merken die zijn afgeleid van het ronde of ovale Bergse keur, en alle overige.

Die merken vormen voor ons de aanleiding tot nadere studie van een bedrijf dat een klein deel van zijn produktie van een merk voorzag en daarbij een namaak-Bergs, alsook een geheel eigen merk gebruikte: de pottenbakkerij van Rinse Jan Dorama in Leeuwarden. Dorama imiteerde Bergs aardewerk met stempel en al, zij het dat hij in het ronde BOZ-merk de drie kruisjes van het stadswapen van Bergen op Zoom verving door zijn eigen initialen: RJD³. Wie erop let ziet het verschil, ook door de afwijkende letter; de oppervlakkige waarnemer ziet het over het hoofd, en dat zal ook wel de bedoeling zijn geweest. Het andere merk bestaat uit de simpele tekst 'R. J. Dorama Leeuwarden', en is door ons alleen aangetroffen op lage wijde pannetjes die afwijken van wat elders gemaakt werd, en die misschien als typisch

Dorama-produkt beschouwd mogen worden. Zie voor de verschillende merken *afb. 2*.

Behalve door deze merken is Dorama's pottenbakkerij ook om andere redenen een nadere beschouwing waard: het bedrijf heeft vrij lang bestaan, van 1856 tot 1922, en nam een vrij belangrijke positie in in een van onze grote aardewerkproducerende regio's.

Er wordt in dit tweedelige artikel zowel ingegaan op de produkten die Dorama maakte, als op het bedrijf zelf; ontstaan en verdwijnen, omvang, bedrijfsvoering en markt. Immers alleen langs deze weg kan de lacune in de kennis van het gebruiksaardewerk langzaam worden opgevuld. We beginnen in dit eerste deel met aandacht te besteden aan aantal en spreiding van pottenbakkerijen in de vorige eeuw, de betekenis van Friesland in dat geheel, en daarbinnen weer die van Leeuwarden. Het is een omweg, maar het materiaal is onmisbaar om de context waarin Dorama opereerde te kunnen overzien. De titel van ons artikel is ontleend

R. J. DORAMA
LEEUWARDEN 4

Afb. 2. Aardewerkmerken gebruikt in Bergen op Zoom en door Dorama.

1. Het ronde merk gebruikt in Bergen op Zoom van 1798-1881.
2. Het ovale merk gebruikt in Bergen op Zoom vanaf 1881.
3. Dorama's merk gebruikt op zijn 'Bergs' aardewerk.
4. Dorama's merk, tot dusver alleen aangetroffen op stoofpametjes.

aan de tekst van een advertentie van Dorama uit 1906. (*afb. 1*) Hij kondigt zich aan als fabrikant van Fries, Gouds en Bergs aardewerk. Kennelijk werd in Friesland niet alleen het Bergse, maar ook het Zuidhollandse aardewerk bewust nagemaakt. Wat Dorama maakte, en in hoeverre daarin Friese, Goudse en Bergse elementen zijn te herkennen, komt in het tweede deel uitvoerig aan de orde. We beperken ons nu tot het tonen van enkele stukken aardewerk die in Dorama's tijd naar alle waarschijnlijkheid ook echt in Friesland, Zuid-Holland en Bergen op Zoom zijn gemaakt, zonder dat ze aan een bepaald bedrijf kunnen worden toegeschreven. (*afb. 3, 4 en 5*)

Afb. 3.

Afb. 4.

Afb. 3. Voorbeelden van aardewerk zoals dat overal in Friesland gemaakt en gebruikt werd. Het is niet aan een bepaald bedrijf toe te schrijven. Achter v.l.n.r.: doofpot, orenpot, ringeloor (beslag)pot, kan; voor v.l.n.r.: vergietje, spaarvarken, komfoor, stooftest, plat vergiet, aardbeikop uit 1864, ringeloorkommetje, verfpot, roomkan met vlekken. (Verz. auteurs)

Afb. 4. Voorbeelden van Zuidhollands aardewerk uit Gouda en omgeving. De toeschrijving kan niet zo stellig zijn als die van het Friese en Bergse aardewerk.

Achter v.l.n.r.: afroomschaal met forse schenklip, orenpot, plat vergiet, hoog vergiet, kan; voor v.l.n.r.: pannetje, poffertjespan, recht model pannetje, vogelfluitje, stooftest. (Verz. auteurs)

Afb. 5. Voorbeelden van in Bergen op Zoom gemaakt aardewerk dat in Friesland werd gebruikt. Achter v.l.n.r.: komfoor met daarop kachelpan, braadpan, schotpan, doofpot; voor v.l.n.r.: schotel, pan op pootjes met verticale oren, kromsteelpan, pan op pootjes met horizontale oren, platte schotel met oren en schenklip. (Verz. auteurs)

Afb. 5.

Tabel 1

Aantallen pottenbakkerijen en werknemers (volwassenen en kinderen) per provincie volgens nijverheidsstatistieken 1819-1912 (2)

	1819 bedr.	werkn.	1853 bedr.	werkn.	1857 bedr.	werkn.	1871 bedr.	werkn.	1879 bedr.	1912 bedr.	werkn.
Groningen	1	2	2	ca. 10+3k	1	—	—	—	2	2	9
Friesland	29	115+63k	17	12 bedr.63	21	129	19	102+41k	15	6	—
Drenthe	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Overijssel	2	1	1	6+5k	3	2 bedr.13	5	45+6k	3	3	9
Gelderland	7	25+1k	6	—	7	2 bedr.5	7	10+2k	8	4?	—
Utrecht	3	10+8k	3	2 bedr.9	4	11	4	7+6k	4	1?	—
Noord-Holland	1	12	3	13	3	12	2	11	1	1?	—
Zuid-Holland	14	60+44k	17	—	17	5 bedr.43	13	12 bedr.170+31k	9	7?	—
Zeeland	—	—	1	—	—	—	1	—	1	1	6
Noord-Brabant	29	75+3k	22	20 bedr.112	23	130	22	90+54k	21	4	18
Limburg	18	33	9	24	16	6 bedr.15	16	13 bedr.33+7k	13	4	16
totaal	104	333+119k	81	—	95	—	89	—	77	—	—

Pottenbakkerijen in de negentiende eeuw - aantal en spreiding

Om aan te geven waar zich in de vorige eeuw concentraties van pottenbakkerijen bevonden zijn in tabel 1 de gegevens van verschillende nijverheidsstatistieken per provincie weergegeven⁴. Dat materiaal is niet compleet en de cijfers zijn niet zonder meer vergelijkbaar, maar in combinatie met het materiaal dat per gemeente beschikbaar is laat het toch een aantal belangrijke conclusies toe. Een eerste conclusie is dat het totale aantal pottenbakkersbedrijven dat in ons land tegelijk in bedrijf was in de negentiende eeuw de honderd nauwelijks heeft overschreden. Uit lokale gegevens blijkt dat in sommige plaatsen het aantal tegen het eind van de achttiende eeuw beduidend groter was. Wellicht heeft er in de Franse tijd een sanering plaatsgevonden, maar daarvan is op dit moment geen landelijk beeld te geven.

Een tweede conclusie is dat er vier grote productiecentra zijn: Friesland, Zuid-Holland (Gouda en omgeving), West-Brabant (Bergen op Zoom, Oosterhout) en Oost-Brabant/Noord-Limburg. Daarnaast zijn er kleinere, wisselende concentraties in o.a. Overijssel, Gelderland en Zuid-Limburg.

Een derde conclusie betreft de verschuivingen die zich in de loop van deze periode hebben voorgedaan. Er is landelijk natuurlijk een achteruitgang te zien, maar de regionale verschillen zijn groot. In Friesland vindt een geleidelijke daling plaats, in Zuid-Holland tegen het eind van de negentiende eeuw - zeker als we naar het aantal arbeiders kijken - een duidelijke groei, vermoedelijk dankzij de opkomst van de tuinbouw. In 1871 is Zuid-Holland - Gouda met omgeving - veruit het grootste productiecentrum. In West-Brabant treedt na 1880 een snelle daling van het aantal bedrijven op, eerst in Oosterhout, daarna in Bergen op Zoom. Opmerkelijk is ook de groei van het aantal bedrijven in Overijssel in de tweede helft van de vorige eeuw. Een probleem bij het hanteren van cijfers is dat na 1900, wanneer pottenbakkerijen schaarser worden, ze in de bedrijvenstatistiek geen aparte rubriek meer vormen, maar worden samengevoegd met sieraardewerfabrieken. Daar zijn er de eerste decennia van deze eeuw nogal wat van, en ondanks onze pogingen die buiten beschouwing te laten zijn onze cijfers voor 1912 slechts indicatief, en voor Gelderland en Zuid-Holland niet meer dan een ruwe schatting. Het beeld van Friesland wordt in tabel 2 verder uitgewerkt, zodat ook zicht

ontstaat op de betekenis van Leeuwarden.

Met uitzondering van het zuidoosten vinden we de bedrijven gespreid over de hele provincie. Toch is het aantal productiecentra beperkt; nogal wat kleine, enkele grote: Workum, Sneek, Leeuwarden. Workum is daarvan het bekendste, met in 1749, 1815 en 1819 veruit de meeste bedrijven. Halverwege de vorige eeuw heeft Leeuwarden, zeker als we naar het aantal arbeiders kijken, Workum voorbijgestreefd. Na 1928 blijft er alleen in Sneek en in Workum een bedrijf over, die het beide tot na de tweede wereldoorlog uithouden. De nijverheidsstatistieken geven nog aanleiding tot enkele opmerkingen over het pottenbakkersbedrijf. De lonen zijn er niet hoog; ze liggen in het algemeen onder die van andere bedrijfstakken. Daarin is er een overeenkomst met andere kleiverwerkende bedrijven. Er zijn ook verschillen. In de dakpan- en baksteenindustrie zijn traditioneel veel vrouwen en meisjes werkzaam (tegen nog lagere lonen); in pottenbakkerijen komt dat niet voor. Mannen en jongens - daar blijft het bij. Een tweede verschil betreft de mechanisatie. In de loop van de 19e eeuw verschijnen bij dakpan- en baksteenfabrieken stoommachines en gasmotoren, zo ook, wat later, bij gespecialiseerde draineerbuizenfa-